

DİL NƏZƏRİYYƏSİ
ТЕОРИЯ ЯЗЫКА
THEORY OF LANGUAGE

AHMET BİCAN ERCİLASUN (Türkiyə)*

DİLİN YARANMASI VƏ TƏKAMÜLÜ: ADDIM NƏZƏRİYYƏSİ

Xülasə

Bu məqalə, dilin yaranması və təkamülü haqqında “Addım nəzəriyyəsi” adını verdiyim nəzəriyyəni izah etmək məqsədilə yazılıb. Nəzəriyyədə təkcə dilin yaranmasına deyil, həm də yaranmasından sonrakı mərhələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Derek Bikerton, “Adam's Tongue” adlı əsərində “how humans made language?” (insan dili necə yaratdı?) deyər soruşurdu. Addım nəzəriyyəsi isə daha çox kök dil yarandıqdan sonra necə inkişaf etdi sualının cavabını axtarır. Nəzəriyyəyə görə “bilavasitə təqlid”dən sonra dil, yeddi mərhələdə inkişaf etmişdir. Bunlar; “zaman və məkan əngəlinin keçilməsi, simvolik sözlərin yaranması, müəyyən məna və funksiyaların səslərin xarakterinə görə yaranması (fonosemantika), sözlərin çoxaldılması, sintaksis, qrammatik formaların meydana gəlməsi, diferensiasiya (ləhcələrə və dillərə ayrılma)” mərhələləridir. Məqalədə bu mərhələlər və bugünkü vəziyyət izah edildikdən sonra dillərin bir-birindən uzaqlaşması, sözlərin ilk orijinal formalarından uzaqlaşmasının (sərbəst/irrational (arbitraire) xüsusiyyətin meydana çıxması) səbəbləri səkiz maddədə izah edilməyə çalışılmışdır. Bu araşdırmada insan təkamülü ilə dilin təkamülü arasındakı paralelliklər də qeyd olunub.

Açar sözlər: *addım nəzəriyyəsi, dilin yaranması, dilin təkamülü, dillərin diferensiasiyası, sözlərin fərqliləşməsi.*

Son on illiklər ərzində araşdırmalarda insanın təkamülü kimi dilin də təbii seleksiya yolu ilə meydana gəlməsi fikri üstünlük qazanmışdır. Bu araşdırmalarda daha çox səs və eşitmə orqanları ilə beynin inkişafı üzərində dayanılmış, insan dilinin daha çox ətrafındakı varlıqların səslərini təqlid edərək meydana gəlməsi fikri üzərində tədqiqat aparılmışdır. Lakin dilin yaranmasından sonrakı mərhələlər diqqətdən kənar qaldığı üçün dillər necə olub ki, bir-birindən bu qədər fərqli olub və sözlər necə sərbəstlik (arbitraire) xüsusiyyətinə sahib olub sualları cavabsız qalmışdır. Addım nəzəriyyəsi ilə mən, “bilavasitə təqlid”dən sonrakı mərhələləri də nəzərə alaraq bugünkü vəziyyəti izah etməyə çalışdım.

* Qazi Universiteti, Türk Dili və Ədəbiyyat fakültəsi, Prof.Dr. E-posta: bercilasun@gmail.com

Hələ XIX əsrdə Darvin “The descent of man” adlı əsərinin üçüncü fəslində dilin təkamülü ilə canlı orqanizmlərin təkamülü arasındakı oxşarlığa/eyniliyə toxunmuşdu:

“Dilləri üzvi canlılar kimi qruplara və alt qruplara bölmək olar. Ya təbii şəkildə nəsilərə görə, ya da süni şəkildə başqa xüsusiyyətlərə görə təsnif etmək olar. Dominant dillər və ləhcələr sürətlə yayılır və digər dillərin yavaş-yavaş məhv olmasına gətirib çıxarır. Bir dil bir canlı növü kimi yox olduqdan sonra, Ser C.Lyellin qeyd etdiyi kimi, heç vaxt yenidən meydana çıxa bilməz. Eyni dilin heç vaxt iki doğum yeri ola bilməz. Ayrı dillər bir-biri ilə birləşə (uyğunlaşa) bilər və ya qarışa bilər. Hər dildə dəyişkənliyə rast gəlirik və davamlı olaraq yeni sözlər yaranır. Amma yaddaşın gücünün də bir həddi olduğu üçün sözlər tək-tək bütöv bir dil kimi yavaş-yavaş yox olur. Maks Müllərin qeyd etdiyi kimi “Hər bir dilin sözləri və qrammatik formaları arasında yaşamaq uğrunda daimi döyüş gedir. Daha yaxşı, daha qısa və daha asan formalar hər zaman qalib gəlir və onlar bu qalibiyyətlərini təbiətlərinə xas olan fəzilətlərinə borcludurlar.” Bəzi sözlərin yaşama səbəblərinə yenilik və moda da əlavə edilə bilər. Çünki insan şüurunda hər şeydə kiçik bir dəyişiklik etmək üçün çox güclü bir istək var. Yaşama uğrunda mübarizə-də bəzi bəyənələn sözlərin yaşaması və qorunub saxlanması təbii seçimdir” (Harris-Taylor, 2018: 166).

Darvin və Maks Müller dillərin, sözlərin və qrammatik formaların yaşamasında və yox olmasında təbii seleksiyanın rol oynadığını bildirirlər. Bəs, görəsən, ilk sözlər və kök dil (protolanguage) necə yarandı, necə inkişaf etdi?

Addım nəzəriyyəsinin məqsədi bu suala və bundan sonrasına cavab verməkdir. Lakin bu araşdırmada böyük meymunların beyinlərinin böyüməsi, səs və eşitmə orqanlarının inkişafına toxunulmayacaq. Fişerin əsərində Homo habilis cinsindən olan Homo erectus və Homo sapiensə qədər milyon illər davam edən bədən və beyin inkişafı kifayət qədər verilmişdir (2010: 27 vd.). Bu araşdırmada güzgü neyronları, körpə-böyük ünsiyyəti, emosiyaların təzahürü kimi psixoloji səbəblərə və əməkdaşlıq, qarşılıqlı fədakarlıq, paylaşmaq, qeybet, ritual və s. sosioloji səbəblərə də toxunulmayacaq. İnsan münasibətlərində bu və ya digər şəkildə ünsiyyət ehtiyacı yaranmış və ilk insanlar bu ehtiyacı işarələrlə və ya səslərlə təmin etməyə çalışmışdılar. Bu araşdırma işarə dili nəzəriyyələri ilə də əlaqəli deyil. Addım nəzəriyyəsinin məqsədi, müasir insanların danışdığı dilin necə yarandığını və necə inkişaf etdiyini meydana çıxarmaqdır. Bunu edərəkən də xarici səbəblər deyil, insan dilinin özü nəzərə alınacaq. Ətrafdakı heyvanların və digər canlıların səslərini bilavasitə təqlid etməklə yaranan məlumatlandırıcı səslər zaman və məkanla məhdudlaşdı. İnsanların ilk təqlid səsləri fərqli məkan və zamana istinad etmirdi. Böyük meymunlar və insana oxşayan hominidlər çıxardıqları səslərlə o anda baş verən bir təhlükəni yoldaşlarına xəbər verirdilər. Zaman və məkan əngəlinin keçilməsi, insan dilinin yaranmasındakı ilk addımdır.

Birinci addım: zaman və məkan əngəlinin keçilməsi

Derek Bikerton “Adam's Tongue” (Adəmin dili) adlı əsərində insan dilinin necə yarandığına toxunur və bir ssenari tərtib edir. Onun fikrincə dil, təkamülün təbii bir nəticəsi kimi yaranmışdır. Bikerton, Darvinin bu fundamental fikrini təkamül və bununla əlaqəli elmlərdəki yeni araşdırmalar və inkişafın işığında təcəssüm etdirməyə çalışmışdır. Mərkəzi Afrikanın meşələrlə örtülü olan şərq hissəsi, yeddi-səkkiz milyon il əvvəl baş verən iqlim dəyişikliyi nəticəsində səhralaşmış və milyon illər ərzində savannaya çevrilmişdir. Savannalarda yaşamaq məcburiyyətində qalan avstralopiteklərin zəif cinsi qida ehtiyaclarını qarşılamaq üçün fil, mamont və kərkədan kimi böyük heyvanların (meqafaunaların) leşlərindən bəhrələnməmişdilər. Amma başqa yırtıcılar da eyni leş ətrafına yığıldığı üçün avstralopiteklər ancaq adam toplayaraq digər yırtıcıları qovmaq məcburiyyətində idilər. Adam toplamaq üçün yoldaşlarına haradasa böyük bir heyvan leşi olduğunu xəbər vermək və ancaq birlikdə hərəkət etsələr bundan faydalanacaqlarını başa salmaq məcburiyyətində idilər (Bikerton, 2012: 120 vd.).¹

“Adam toplama, HÜS (heyvanların ünsiyyət sistemi) qəlibini qırılmışdır, bu həlledici bir addım idi. Üstəlik bu qəlib qarışıqlarda, arılarda və ya ən kiçik beyinli növlərdə deyil, o dövrdə yer üzündə beyin-bədən nisbəti ən yüksək olan növlərdə qırılmışdır.” (Bikerton, 2012: 228).

İnsan dilinin heyvan ünsiyyət sistemlərindən əsas fərqi zaman və məkan əngəllərini aradan qaldırmasıdır. Heyvan ünsiyyət sistemlərindəki xəbərdarlıq, məlumatlar mövcud vəziyyət və həmin yerdəki vəziyyət üçün etibarlıdır. Halbuki, insan dili keçmişə və gələcəyə, eləcə də gözlə görünməyən bir yerə də istinad edə bilər. Dilçilikdə buna “yerdəyişmə” (displacement) deyilir (Bikerton 2012: 53-57). Zəif avstralopiteklər adi gözlə görünməyən bir məsafədə olan və öz gördükləri an üzərindən xeyli vaxt keçdikdən sonra böyük bir heyvan leşi haqqında yoldaşlarına xəbər verdikdə, əslində fərqli bir zaman və yerə aid bir məlumatı onlara ötürürdülər.

Məlumatı ötürməyin yolu da qarşı tərəfə bir “siqnal” verməkdi. Bikerton siqnalların ya “semiotik” ya da “simvolik” olduğunu qeyd edir və bunlara üçüncü bir siqnal da əlavə edir: “Təqlid etmə (onomatopoeic) siqnalı. Bu siqnal istinad etdiyi şeyə bir qədər oxşar olur. İstinad edilən şeyin bir hissəsi və ya şəkli (ya da şəklinin bir hissəsi) və ya onun səsi ola bilər.” (2012: 58). Zəif avstralopiteklər də ya böyük heyvanı (və ya ən diqqət çəkən hissəsini) işarələrlə təsvir etmiş ola bilərlər, ya da heyvanın səsinə təqlid etmiş ola bilərlər.

Avstralopiteklər fərqli zaman və məkana aid bir məlumatı yoldaşlarına xəbər verdikləri an, zaman və məkan əngəlini arada qaldırmış olurdular. Bu, dilin yaranmasındakı birinci addımdır.

İkinci addım: simvolik sözlərin yaranması

İnsan dilinin sözləri “simvolik”dir, yəni sözlərin səs quruluşu ilə mənası arasında məntiqli bir əlaqə yoxdur. Sössürün ifadəsilə göstərən ilə göstərilən

¹ Bu ssenarini avstralopiteklər əvəzinə hominid növləri üçün də nəzərdən keçirmək mümkündür.

arasındakı əlaqə “sərbəst”dir (ixtiyaridir). Buna görə də böyük heyvan leşini görüb ilk xəbər verən avstralopiteklərin çıxardığı təqlid səsi, tutaq ki, fil səsi hələ “simvolik” deyildi. Bikertonun fikrincə, bu təqlid olunan (onomatopoeic) səs savannada bəlkə də min illər boyu təkrarlanmış, artıq ortada bir fil leşi olmasa da, fil anlayışını ifadə etmiş və “simvolik” sözə doğru addım atılmışdır. Beləliklə, heyvanlar və ətrafdakı digər canlılar haqqında beş hiss orqanına əsaslanan məlumat və xatirələri danışmaq üçün ilk sözlər meydana çıxmış olur. Beyin bu şəkildə ilk sözlərə malik olduqdan sonra bir kök dil yaratmağa da nail oldu. Bikertonun fikrincə, bu kök dil bir hibrid (pidgin) dilinə bənzəyir və milyon ildən çox müddət ərzində belə qalıb.

Ətrafdakı canlılar haqqında beş hiss orqanına əsaslanan məlumat və xatirələri ifadə etmək üçün “simvolik” sözlərin meydana çıxması, dilin yaranmasındakı ikinci addımdır.

Derek Bikerton “kök dil”in (protolanguage) belə yarandığını düşünür² və yalnız birləşdirmə (merge) yolu ilə iyerarxik bir qurluşa keçməyin mümkün olduğunu söyləyirdi. Əsərinin son hissəsində belə deyir:

“Əl işarələrindən və digər məna daşıyan siqnallardan başqa ilk kök dil sözlərinin bölünməz səs qrupları olduğunu, digər sözlərlə ortaq xüsusiyyətlərinin olmadığını təxəyyül edirəm. Əgər bu qayda doğrudursa, ətrafda çox söz ola bilməzdi. Qeyri-müəyyən bir sərhəddən kənarında, müasir dillərin bəhrələndiyi sistemə keçilməliydi. Seçilmiş bir neçə mənasız səsdən sözlər yaradılmalıydı və bu səslərin müəyyən sayda olmalarına baxmayaraq kombinasiyaları sonsuz sayda ola bilər.” (2012: 243)

Dilin yaranmasının ilk iki addımını təkamüldə protohüceyrələrin inkişafı ilə müqayisə edə bilərik və protohüceyrələri (coacervate) hələ bir məna verilməmiş (simvolik olmayan) səslər toplusu kimi qəbul edə bilərik. Bəzi protohüceyrələr, müxtəlif kimyəvi reaksiyalar vasitəsilə RNT və DNT molekulları yaratmağı bacarırlar. Buna “molekulyar təkamül” deyilir. Beləliklə, genetik materiala malik olan protohüceyrələr üç üstünlük əldə etmişdir:

1. Varlıqlarını daha uzun bir müddət davam etdirə bilmişdilər.
2. İlk molekulyar birləşmələri (combination) yaratmışdılar.
3. Bu birləşmələri özlərindən əmələ gələn yeni progenitor hüceyrələrə ötürə bilmişdilər (Bakırcı 2012: 63).

Progenitor hüceyrələrdə RNT və DNT molekullarının əmələ gəlməsini ilk mənalı (simvolik) səslər toplusunun yaranmasına bənzədə bilərik. Mənalı səslər toplusunun da eyni şəkildə üç üstünlüyü var idi:

1. Zaman və məkan səddi keçildiyi üçün daha uzun yaşamaq imkanı əldə etmişdilər.
2. İlk birləşmələri yaratmışdılar.
3. İlk birləşmələrdən yeni sözlər yarada bilmişdilər.

² Mövzunu çox qısa izah etdim. Bickerton bütün əlaqəli elmlərin işığında ehtimal olunan bütün inkişaf yollarını geyd edərək zəngin bir qaynağa əsasən öz fikrini təqdim etmişdir. Müəllifin tezisini yuxarıda toxunduğum qısa və zəif xülasə əsasında qiymətləndirmək olmaz.

Üçüncü addım: səslərin xüsusiyyətinə görə müəyyən mənə və funksiyaların yaranması (fonosemantika)

Bikertonun kök dilin ilk sözləri kimi təxəyyül etdiyi, səsin təqlid olunması ilə yaranan “bölünməz səslər toplusu” dilçilikdə onomatopeya adlanan təqlidlərdir. Səs simvolizmi (sound symbolism/phonosemantics) ilə bağlı araşdırmalarda mövzu, təqlid (onomatopoeia) anlayışından kənara çıxarılmışdır. Onomatoplar, Humboldtun “Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts” (1836) əsərində qeyd edilən səs-mənə əlaqəsinin üç növündən yalnız biridir.

Məncə, təqlid (onomatopoeia) dilin yaranmasının ilk iki mərhələsində baş verir. Bundan sonrakı mərhələ səslərin xüsusiyyətlərindən irəli gələn müəyyən mənə və funksiyaların istifadə edilməsidir. Müəyyən xüsusiyyətlərə malik ən azı üç səs növünün bu mərhələdə istifadə olunduğunu düşünürəm: r, dodaqlanan səslər, uzun tələffüz olunan saitlər.

R: r səsinin xüsusiyyəti titrək olmasıdır. Bu səsi çıxarmaq üçün dil (fransız r-sində damaq dilçəyi (uvula)) titrəyir, yəni bir-birinin ardınca hərəkət edir. R səsinin bu xüsusiyyətinə görə bir çox dildə “təkrar” anlayışı r-li sözlər və ya şəkilçilərlə edilir: Ərəbcədə *kerre/tekrar*, roman dillərində *re-* (*reorqanization, restoration, reconstruction...*), ingilis dilində *-er* (*maker, killer, runner...*), türk dilində *-Ar / -(X)r* (*yaz-ar, çiz-er, düşün-ür, gör-ür [göz]), bil-ir [akıl]...*)³.

Dodaqlanan səslər (*u, o, ü, ö, b, v, w, p, f, m*): bu səslərin xüsusiyyətləri isə tələffüz edildiyi zaman dodaqların büzülməsidir. Buna görə də *burulmaq, büzülmək, əyilmək, dirsək, yay* və s. anlayışları üçün bir çox dildə dodaqlanan səslərdən istifadə edilir: ingiliscə: *bow-yay, twist-bükmək, sarmaq, burmaq, twirl-burmaq, fırlatmaq, elbow-dirsək*; ərəbcə: *imalə-əymək, dewr-çevirmək, liwa-bel*; türkcə: *bur, büz, bükülüm, bel...*

Merrit Rulenin Avstraliya dil ailəsinə aid “*bunqu*”-*diz* sözü haqqında dedikləri məsələyə aydınlıq gətirə bilər. Ruhlen “*bunqu*” sözünü, R.M.V.Diksonun “Avstraliya dil ailəsi ilə hər hansı digər bir dil ailəsi arasında genetik bir əlaqə qətiyyəni yoxdur” iddiasına cavab vermək üçün istifadə etmişdir. Hind-Avropa dil ailəsindən “*beuq(h)*”-*qıvırmaq*, Altay dil ailəsindən “*bük(ä)*”-*qıvırmaq, bükmək*, Bantu dil ailəsindən “*bónqó*”-*diz* və digər başqa bir çox oxşar nümunələr verərək Avstraliya dillərinin də qeyri-avstraliya dilləri ilə genetik əlaqəsinin olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

“Avstraliya ən azı 40.000 il əvvəl insanların davamlı məskunlaşdığı yer olmuşdur və Proto-Avstraliya dilinin tarixini də bu tarixlərə yazmamaq üçün heç bir səbəb yoxdur” deyən Rulenin (2012: 171) verdiyi müqayisəli nümunələri qəbul edərsək türkcədəki *bur* və *bük* feillərinin kökü olan “*bu*” feilinin ən azı 40.000 yaşında olan türkcə bir söz olduğunu qəbul etməliyik.

³ Bir neçə mövcud dildən fonosemantika ilə bağlı nümunələr verdim. Təbii ki, kök dildən nümunələr vermək mümkün deyil, lakin kök dildə də bu üsulla yaranan sözlərin olduğu şübhəsizdir..

“Ruhlenin Altay dilindən verdiyi *bük* feili tarixi və hazırda yaşayan bir çox türk ləhcələrində var.” Lakin bu feil türk dilində kök deyil, bir törəmədir. “Divani lüğət-it türk”den aşağıda verdiyim sözlər bunu açıq şəkildə göstərir.

buk - büküb toplamaq

bukuk - ağac çiçəyinin tumurcuğu

bük - Arqu ləhcəsində künc

bük - qıvrım, büküm

bükül - öz-özünə və ya biri tərəfindən əyilmək

bür - bürmək

bürül - qatdalamaq, yuvarlamaq

Bunlara Türkiyə türkcəsindən iki feil də əlavə edə bilərik.

bur - burmaq

büz - bürmək

Aydındır ki, yuxarıdakı nümunələrin hamısı “*bu*” kökünə gedib çıxır... Nümunələrdən *buk*, *bür*, *bur*, *büz* törəmələrində sırayla *-k*, *-r*, *-r*, *-z*- feildən feil düzəldən şəkildədir; *bük* ismində isə *-k* feildən isim düzəldən şəkildədir. *Bukuk*, *buk* feilindən düzəldilmiş isim; *bükül* və *bürül* isə *bük* və *bür* feillərindən düzəldilmiş feillərdir (Ercilasun, 2021: 292-293).

Bük və s. törəmələr türk dilinin öz qaydaları çərçivəsində törəmişlər. 40.000 il əvvəl türk dili mövcud olmalıdır ki, öz qaydaları çərçivəsində bu törəmələri əldə edə bilsin və *bük* törəməsi də 40.000 il əvvəl olan Avstraliya aborigenlərinin dilindəki *bunqu* ilə eyni ola bilsin.

Təbii ki, bunu qəbul etmək çətindir. Amma işin əslini fonosemantika ilə izah etmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi dodaqlanan səslər, daşdıqları xüsusiyyətlərə görə dünyanın bir çox dilində *bur*, *büz*, *yay*, *diz*, *dirsək*, *bel* kimi anlayışlarda istifadə olunur. Türk dilində və bir çox dünya dillərində *bunqu*, *bu*, *beuq(h)* və s. sözlərin bir-birinə oxşamasının səbəbi budur.

Əlbəttə, Rulenin göstərdiyi oxşarlıqların əksər hissəsi doğrudur və bütün dilləri tək bir kök dilə apanan mənşə birliyinə işarə edir. Lakin Ruhlen oxşarlığın səbəbinin fonosemantika olduğuna toxunmamışdır. Məncə, yuxarıdakı nümunələrdə oxşarlıqların səbəbi, dodaqlanan səslərin xüsusiyyətidir və səslərin xüsusiyyəti ilə məna arasındakı əlaqə dilin yaranması və inkişafındakı üçüncü addımı təşkil edir.

Uzun tələffüz edilən saitlər (*â*, *ê*, *û*, *î*...): Uzun saitlərin xüsusiyyəti, səslərin uzadılaraq tələffüz edilməsidir. Uzadaraq tələffüz etmək müəyyən mənada eyni səsi təkrarlamaq deməkdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə uzun saitlər bir çox dillərdə, çoxaltma və gücləndirmə funksiyalarında istifadə olunurlar. Fars dilində *mərd-ân* – *kişilər*, *zen-ân* – *qadınlar*, *esb-hâ* – *atlar*; ərəbcə *muallim-ûn* – *müəllimlər*, *muallim-în* – *müəllimlər*, *muallim-ât* – *qadın müəllimlər*.

XX əsrin əvvəllərində Sörsürün səs və məna arasındakı əlaqənin “sərbəst” (arbitraire) olduğu fikri dilçilik araşdırmalarına çox böyük təsir göstərmişdir. Buna görə də fonosemantika məsələləri çox işıqlandırılmamışdır. Lakin xüsusilə əsrin son rübündə səs simvolizmi araşdırmaları artmağa başlamış və mövzu qalın-açıq saitlərlə incə-qapalı saitlərin əmələ gətirdiyi məna fərqi, hecaların başında və

ya sonunda olan cüt samitlərin və ya bəzi samitlərin əmələ gətirdiyi məna növlərinə qədər müxtəlif aspektlərdən ələ alınmışdır. Hətta bilinməyən bir dildəki sözlərin səslərindən sözün mənasını təxmin etmək üçün təcrübələr də aparılmışdır.

Marqaret Maqnuş, “What’s in a Word? – Studies in Phonosemantics” adlı doktorluq dissertasiyasında Genettenin “Mimoloqiques” (1976) və Earl R. Andersonun “A Grammar of Iconism” (1998) kitablarına da istinad edərək mövzunun tarixi inkişafını verir (2001: 12 vd.).

Ərəb dilinin qrammatikasında da səs və məna əlaqəsi vurğulanmışdır. “Sözlərin ifadə etdikləri hadisələrin səslərini xatırlatması ərəb dilinin mühüm bir xüsusiyyəti kimi göstərilmişdir. Ərəb dilindəki bir çox sözdə səsin mənaya uyğun olduğu görülür. Ərəb dilində səs məna uyğunluğu ilə bağlı izahlar dil ənənəsində hərfli sifətlərinə (səslərin xüsusiyyətlərinə – ABE) əsaslandırılmışdır. Məsələn, *şedde’l-hdöable* – ipi düyünlədi mənasını verən *şedde* feilindəki səs-məna harmoniyası feildə *şîn* (ش) hərfinin təfəşşi sifət ipin düyünlənmədən əvvəl çəkildə çıxardığı ilk səsi bildirir. Bu səsdən sonra düyünün möhkəmləndirildiyini ifadə etmək üçün *şîn* (ش) -dən daha güclü bir hərf olan *dâl* (د) hərfi istifadə edilmişdir. *Dâl* (د) hərfinin şəddələnməsi (təkrarlanması) ilə əldə edilən qüvvətli səs, düyünün zehinlərdə vizuallaşdırılmasını təmin edir.” formasında izah edilmişdir (Gündüzöz, 2004: 184).

Türkoq Timur Qocaoğlu da bir araşdırmasında bu məsələyə toxunmuşdur. 2004-cü ilin sentyabr ayında keçirilən V Beynəlxalq Türk Dili Qurultayında “Türk və dünya dillərində səs-məna bərabərliyinə əsaslanan əks ekvivalentlər” mövzusunda bir məqalə təqdim edən Qocaoğluya görə “dodaq və dil-dodaq samitləri (*b, m, v, f, p, w, q, k, l, r*) yaxınlıq, sevgi, bağlanmaq mənalarına, diş və dil-diş samitləri (*t, d, s, z*) isə uzaqlıq, nifrət, ayrılmaq mənalarına gələn sözlər yaradır... İnsanların sevgi üçün dodaqlarını qabağa uzatması, kiməsə qarşı çıxmaq və nifrətini göstərmək üçün dişlərini göstərməsi və ya onları bir-birinə sürtməsi bunun ən bariz göstəricisidir.” (2004: 1988). Qocaoğlu bu hadisənin universal olduğunu bildirir və 325 dildə yazdığı şəxs əvəzliliklərinə aid bir cədvəl⁴ və 700 dildə yazdığı qeyri-əvəzliliklərin əks ekvivalentlərini göstərən bir digər cədvəl də məqaləsinin sonuna əlavə etmişdir⁵.

Fonosemantika mövzunu, şerlərində səsin ritmik dəyərindən çox gözəl istifadə edən məşhur türk şairi Yəhya Kamal Bayatının bir lətifəsilə bitirək. Yəhya Kamal belə deyir: “Türk xalqı böyük əşyaları ifadə edərkən “o” səsi kimi qalın və açıq səslərdən istifadə edirlər. Məsələn, kənddən gəlmiş biri şəhərdəki böyük avtobusu görəndə təəcüblənir və otobüs əvəzinə otobos deyir. Bu anlayışa görə bizim universitetlərimizdə çoxlu prifisir var.”

Bikerton “kök dil”in necə yarandığını izah etdikdən sonra sintaksis mövzuna keçmişdir. “Bir neçə mənasız səsdən” “sonsuz sayda” sözlərin necə meydana gəldiyi, “birləşmələrin” necə əmələ gəldiyi mövzularına toxunmamışdır. Sonsuz

⁴ Birinci şəxs əvəzliliklərində əsasən dodaqlanan səslər, ikinci şəxs əvəzliliklərində isə adətən diş səsləri olur.

⁵ Məqalənin nəşr edilən mətnində 700 sözdən ibarət ikinci cədvəl yoxdur.

sayda sözlərin yaranması və birləşmələrin əmələ gəlməsi üçün lazım olan təkamül addımlarına davam edək.

İlk mənalı səs toplusunda neçə səsdən istifadə edildiyini bilmirik. Bu gün dünya dillərindəki nitq səslərinin sayı samitlərdə 6-122 arası, saitlərdə isə 2-14 arasında dəyişir. Samitlərdə orta hesabla (562 dilin orta hesabı) 22,7, saitlərdə isə orta hesabla 6-dır (Maddieson, 2021). Buna görə də əksər dillərdə səslərin sayını orta hesabla 28-30 arası götürə bilərik. 200 000 il əvvəl homo sapiens sapienslərdə bu sayının daha az (bəlkə də daha çox) olduğunu güman etmək olar. İnsan dilinin ilk sözlərinin sadə quruluşda, yəni təkhecalı olacağını da izah etməyə ehtiyac yoxdur. 20-30 nitq səsi ilə V, KV, VK, KVK, VKK, KKV⁶ və s. quruluşundakı təkhecalı sözlərin məhdud sayda olacağı da təbiidir. Bəs bu məhdud sayda sözlər necə çoxalmışdır? Burada nəzəriyyənin dördüncü addımına keçirik.

Dördüncü addım: sözlərin çoxaldılması

İndiyədək mövcud sözlərdən yeni sözlər yaratmağın dörd üsulu müəyyən edilmişdir: birləşdirmə, əlavə etmə, daxili modifikasiya, intonasiya. Əslində bu üsullardan dillərin tipoloji təsnifatında da meyar kimi istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, XIX əsrdən başlayaraq dilçilikdə geniş tətbiq olunan tipoloji təsnifatda dünya dilləri “söz düzəltmə” (word formation) ölçüsünə görə üç yerə bölünür: təkhecalı, aqlütinativ, flektiv⁷. Bunlara bəzən dördüncü bir ölçü də əlavə olunur: polisintetik (və ya keçid dili) (Comrie, 2005: 61).

Təkhecalı dillər intonasiya ilə, aqlütinativ dillər şəkilçilər vasitəsilə, flektiv dillər daxili modifikasiya (internal modification, apophony, ablaut/umlaut) vasitəsilə, polisintetik (keçid dili) dillər birləşdirmə vasitəsilə yeni sözlər, ifadələr yaradırlar. Buna görə də birləşdirmə, polisintetik (keçid dili) dillərin; əlavə etmə, aqlütinativ dillərin; daxili modifikasiya flektiv dillərin; intonasiya təkhecalı dillərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Lakin bu, sözü gedən dillərdə digər xüsusiyyətlərin olmadığı mənasına gəlmir. Yəni təkhecalı və flektiv dillərdə də şəkilçilər, aqlütinativ dillərdə də intonasiya və ya daxili modifikasiya (ablaut) ola bilər. Birləşdirmə isə bütün dillərdə olan bir xüsusiyyətdir. Komrinin aşağıdakı sətirləri bu vəziyyəti daha yaxşı izah edir:

“İntonasiyalı dillər digər parametrlərə görə bir-birindən çox fərqlidir. Bəzi dillər, məsələn, Vyetnam dili təkhecalı dillərdəndir. Hər bir söz bir morfemdən əmələ gəlir. Digərləri isə, məsələn, Bantu dilləri aqlütinativ dillərdə olduğu kimi mürəkkəb morfemlərə malikdir.” (2005: 59).

Bu məlumatlara əsasən yeni söz yaratma üsulları yalnız müvafiq qrupun dillərinə xas olan üsullar kimi qəbul edilməməlidir. Lakin sözügedən üsulları izah etmək üçün daha çox əlaqəli qruplara daxil olan dillərdən nümunələr verilir.

⁶ V =sait, K=samit

⁷ Comrie, təkhecalı, aqlütinativ və flektiv dillərin təsnifatının bəzi problemləri üzərində dayansa da (2005: 61-73) bu müzakirələr və problemlər bizim mövzumuz üçün bir əhəmiyyət kəsb etmir.

“Əlavə etmə” vasitəsi aqlütinativ dillərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Türk dili də aqlütinativ dillərə yaxşı nümunədir. Bu dildə yeni sözlərin necə yarandığını bir neçə misalla göstərə bilərik:

hır – xırıltı səsi / *hır+ıl* – xırıltı səsi

fık – qaynama səsi / *fık+ır* – qaynama səsi

yak – (qədim türkcədə) kıyı / *yak+a* – *kıyı* (sahil)

kan / *kan+a*

ba – (qədim türkcədə) bağlamaq (bağlamaq) / *ba+q* – bağ

öl – ölmək / *öl-üm*

Aqlütinativ dillərdən biri olan Macar dilindən də bir neçə misal verə bilərik:

lassu – yavaş / *lass+an* – yavaşca

naqy – böyük / *naqy+on* – çox

szep – gözəl / *szep+en* – gözəlcə

rossz – pis / *rossz+ul* – pis, çox pis halda

el – yaşamaq / *el-et* – həyat

ir – yazmaq / *ir-at* – sənəd

ül – oturmaq / *ül-es* – oturma, oturaq

olvas – oxumaq / *olvas-as* – oxuma

olvas – oxumaq / *olvas-o* – oxuyucu

ir – yazmaq / *ir-o* – yazıçı

Flektiv bir dil olan ərəb dilindən də prefiks və daxili fleksiyaya misal verilə bilər:

ketebe – yazdı / *me-ktu:b* – yazılan, məktub / *ka: tib* – yazan, katib

mədəd – kömək / *isti-mda:d⁸* – kömək istəmə

Ərəb dilində suffiks də var:

ka:tib – katib / *ka:tib+e* – katibə

ka:tib+u:n⁹ – katiblər

ka:tib+a:t – katibələr

Daxili modifikasiya (ablaut) flektiv dillərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Ərəb və ingilis dilləri flektiv dillər üçün nümunə götürülə bilər. Ərəb dilində daxili modifikasiya (ablaut) vasitəsilə yeni sözlərin necə yarandığına bir neçə nümunə ilə baxaq:

hakeme – höküm verdi / *ha:kim* – höküm verən, hakim / *hukm* – höküm

ketebe – yazdı / *kutibe* – yazıldı / *kita:b* – kitab

İngilis dilindən də bir neçə daxili modifikasiya (ablaut) nümunəsi verilə bilər:

drink – içmə, içiləcək bir şey / *drank* – içdi / *drunk* – sərxoş

sinq – mahnı oxuma / *sanq* – mahnı oxudu / *sonq* – mahnı

İntonasiyalı dillər üçün də çin dilindən adətən bu nümunələr verilir:

⁸ Ərəb qrammatikasında şəkilçilərə “zeid” hərfləri deyilir. Uzunluqlar da əlif, vav, ye hərflərini göstərir. Buna görə də, nümunələrdə görünən a: və u: uzunluqları da bir növ daxili şəkilçidir.

⁹ Əvvəlcə söz yaratmaq üçün istifadə edilən üsullar sonra başqa kateqoriyalarda və fleksiyada istifadə edilmişdir.

Birinci ton (sabit ton): *mā* 妈 “ana”

İkinci ton (yüksələn ton): *má* 麻 “çətənə”

Üçüncü ton (dalğalı ton): *mǎ* 马 “at”

Dördüncü ton (düşən ton): *mà* 骂 “danlamaq”

Neytral ton (qısa heca-çox az rast gəlinir): *ma* 吗 (sual şəkilçisi)

Birləşdirmə üsulu bütün dillərdə geniş yayılmışdır. Kök dildəki ilk birləşdir-mələr yəqin ki, onomatopeik sözlərlə edilmişdir. Türkiyə türkcəsindəki bu nümu-nələrə oxşar quruluşda nümunələrin kök dildə də olduğunu düşünə bilərik.

şır-şır, şırıl-şırıl, xor-xor, xorul-xorul, tık-tık, tıkar-tıkar, tıp-tıp, tıpır-tıpır, hav-hav, civciv... (cücə)

Ərəb dilindəki dördlü onomatopeyaların əks-səda verən iki sözün təkrarın-dan əmələ gəldiyi məlumdur. Kök dildəki birləşmələr, ərəb dilindəki bu nümunə-lərin bənzəri də ola bilər.

zelzele(t) – zəlzələ

velvele(t) – fəryad etmək

vesvese(t) – fısıltı

ğarğara(t) – qarqara

ğumğuma(t) – zümzümə etmək

ka'ka'a(t) – taqqıltı

Eyni və ya oxşar sözlərin təkrarı ilə yaranan birləşdirmə (təkrarlama) əslində kök dilin ilk getdiyi yol olmalıdır. İki sözün birləşərək yeni bir söz, ifadə yaratma-sı, inkişaf prosesində təkhüceyrəli sadə orqanizmlərin bir-birilə əlaqə yaradaraq (simbioz) yeni bir orqanizm əmələ gətirməsi kimidir (Bakırcı, 2021: 92). Sözlərin əvvəlinə, daxilinə və ya sonuna şəkilçilər əlavə etməklə yeni sözlərin yaranmasını, heyvanlarda dimdik, ayaq, qanad, və quyruğun əmələ gəlməsinə oxşada bilərik. Daxili modifikasiyanı (ablaut) heyvanların forma dəyişdirməsinə oxşatmaq olar. İntonasiyanı isə sürünənlərin bədəninin yerin qurluşuna görə aldığı formaya oxşadıram.

Dilçilər yaxşı bildikləri dillərdən daha çox nümunə verə bilərlər. Lakin dildə yeni sözlərin yaranma yollarını göstərmək üçün, mənəcə, yuxarıda verdiyimiz nü-munələr kifayətdir. Kök dildə bu dörd üsulun hər biri və ya bir neçəsi istifadə olunmuş ola bilər.

İlk dörd mərhələnin nəticəsi kimi Svadeşin 207 əsas sözü də daxil olmaqla 500-1000 sözdən ibarət bir söz ehtiyatının yarandığını düşünə bilərik. Bu söz ehti-yatına *tək və cəm halda şəxs əvəzliləri* (onlar olmaya da bilər); *yaxın və uzağı göstərən işarə əvəzliyi*; *beşə qədər olan saylar*; *erkək-dişi*; insan və heyvanların *baş, saç, göz, qulaq, ağız, burun, dil, diş, boyun, qol, ayaq, sinə, qarın, dimdik, buynuz, qanad, quyruq* kimi gözlə görünən əsas orqanları ilə *qan, ət, sümük, dırnaq, qıl* kimi digər hissələri; *göy, günəş, ay, ulduz, bulud, gündüz, gecə, dağ, su, od, torpaq, qum, ağac, budaq, yarpaq, çiçək, meyvə, çəyirdək/toxum, ilan, kərtən-kələ, böcək, bit, milçək, quş, meymun, şir, fil, canavar, it, balıq, dovşan* və s. kimi

canlı və cansız təbiət varlıqları; *böyük, kiçik, isti, soyuq, sərt, yumşaq, çox, az, yaxşı, pis, dolu, boş, kök, zəif, ağ, qara, sarı, qırmızı, yaşıl, mavi* kimi əsas sifətlər daxil edilmiş olmalıdır. Əsas feillər də isə ikinci şəxsin təkli əmr formasında olmalıdır: *qalx, otur, dur, gəz, qaç, get, gəl, uzan, yat, bax, danış/de, qulaq as, eşit, toxun/tut, al, ver, iç, ye, dişlə*.

Bu sözlər arasında, yuxarıda qeyd edilən üsullarla yaranan bəzi törəmələr də olmalıdır. Lakin ilk dörd mərhələdə şəkilçilərin yarandığını düşünmürəm.

Beşinci addım: sintaksis

Eyni və oxşar sözlərin təkrarlanması ilə əmələ gələn birləşmələr, kök dilin yeni sözlər yaratmaq üçün tətbiq etdiyi ilk üsullardan biri olduğunu yuxarıda da qeyd etmişdim. Bu cür təkrarların ilk mərhələlərdə ortaya çıxdığını düşünürəm. Sintaksis deməkdə məqsədim müxtəlif sözlər arasında əlaqə qurulmasıdır. Eyni və oxşar sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn birləşmələr, müxtəlif sözlər arasında əlaqə qurulmasına da nümunə olmuş ola bilər. Eyni və ya oxşar iki sözün birləşdiyini görən homo sapiens, bunlardan nümunə götürərək fərqli sözləri də birləşdirməyi düşünmüş ola bilər.

İlk sintaksis nümunələri ismi birləşmələr, təyini söz birləşmələri və obyekt-feil (və ya feil-obyekt) quruluşundakı cümlələr olmalıdır. Feildə də yalnız ikinci şəxsin təklinin əmr formasından istifadə olunduğunu düşünürəm. İnsan şüurunda yan-yanə mövcud olan hadisələrin sintaksisdə də yan-yanə olması təbiiidir. Bunun nəticəsində də sifətlərlə əlaqəli bu universallıq yaranmışdır. Bütün dillərdə sifətlər necəliyini bildirdiyi isimin yanında olur (Fischer, 2010: 41).

İlkin sintaksis quruluşu üçün aşağıdakı nümunələri göstərə bilərəm.

İsmi birləşmələr:¹⁰

ı tal – ağac budağı
kişi kol – insanın qolu
kuş tumşuk – quşun dimdiyi
añ adak – vəhşi heyvanın ayağı
taq uç – dağın zirvəsi
çəçək id – çiçəyin qoxusu

Təyini söz birləşmələri:

bu er – bu kişi
ol tişi – o qadın
kök teñri – mavi göy
ak bulut – ağ bulud
kop kişi – çox insan
kızıl kan – qırmızı qan
sarıq ot – sarı ot

¹⁰ Nümunələri ən yaxşı bildiyim qədim türk dilindən verirəm.

kiçiq balıq – kiçik balıq
ısıq kum – isti qum
iki kanat – iki qanad
tōrt kuş – dörd quş

Obyekt-feil:

ay kör – aya bax
sub iç – su iç
et ye – ət ye
ōt yak – od yandır
tal tut – budağı tut
taş at – daş at
tam ör – dam hör, dam tik
ok al – oxu al
koyan ur – dovşanı vur

Yiyəlik kateqoriyasının da beşinci mərhələdə yarandığını düşünürük. Yiyəlik qrupları türk dilində olduğu kimi “*əvəzlik + yiyəlik hal şəkilçisi + isim*” (*ben+iş eb – mən+im+ev*) formasında meydana gələ bilər və ya “*isim + mənsubiyyət şəkilçisi*” (Ər. *beyt+i - ev+im*) ya da “*iyiyəlik bildirən əvəzlik + isim*” (İng. *my house – benim evim*) formasında da meydana gələ ola bilər.

Altıncı addım: fleksiyanın meydana gəlməsi

Bu mərhələdə fleksiya və fleksiya ilə bağlı aşağıdakı bölmələrin meydana gəldiyini düşünürəm: keçmiş zaman, qeyri-qəti gələcək zaman / indiki zaman (aorist), feilin şəxsə görə dəyişməsi, tərz və şərt bildirən feili bağlamalar, obyekt-feil və ya (feil-obyekt) əlaqəsi (hal şəkilçiləri, söz önü (prepositions), suffixlər, ədatlardan biri və ya ikisi). Bəzi bağlayıcılar (və, fəqət, yəni, çünki...) və gücləndirmə (əmr, israr, yalvarma) hissəcikləri (gücləndirici enklitikalar) də bu mərhələdə yaranmış olmalıdır..

Fleksiya ilə bağlı bölmələrin meydana çıxması ilə dilin inkişaf prosesi altıncı mərhələdə tamamlanmış olur. İnsanlar artıq məhdud sayda söz və qrammatik formalarla sonsuz sayda cümlə yarada biləcək bir vəziyyətə gəlmişdilər.

Bundan sonra kök dilin ləhcələrə (dialects) bölünmə mərhələsi gəlir. Təkamül qanunları ləhcələrə bölünmə mərhələsində də fəaliyyətini davam etdirir. Mövzunu tamamlamaq üçün bu mərhələni də izah etməliyik. Buna da yeddinci addım demək istəyirəm.

Yeddinci addım: diferensiasiya (ləhcələrə və dillərə bölünmə)

Kök dilin ləhcələrə bölünmə prosesində, eynilə təkamül prosesində olduğu kimi, bəzi üsullar kütləşdirilmiş, bəzi üsullar inkişaf etdirilmişdir. Aqlütinativ dillər daxili modifikasiya (ablaut) üsulunu, intonasional dillər əlavə etmə üsulunu kütləşdirmişdir. Birləşdirmə üsulu bütün ləhcə və dillərdə davam etmiş olmalıdır. Əlavə

etmə üsulu da ən dözümlü və əhatəli üsullardan biri kimi bir çox dillərdə davam etmişdir.

Aqlütinativ bir dil olan türk dili onomatopeik sözlərdə hələ də daxili modifikasiya (ablaut) üsulundan istifadə edir:

şır-şır / şar-şar
tıkr-tıkr / takur tukur
xırıltı / xorultu
tık-tık / tak-tak
fısır-fısır / fosur-fosur
fışşş / faşşş

Karahan, /A/.../U/ dəyişməsinə incələdiyi araşdırmasında qeyd edir ki, onomatopeik təkrarlarda “nizamsızlıq, çirkinlik, xoşa gəlməmək, narahatçılıq” kimi ifadələr doğuran bir mənə var:

tak-tuk
hatır-hutur
abur-cubur
çakıl-çukul
cart-curt..

(2008: 140-146)

Türk dilinin ən qədim qaynaqlarından olan DLT-də¹¹ də oxşar nümunələrə rast gəlmək mümkündür:

çak-çuk – qırılma səsi
tañ – tuñ – sərt yerə düşən ağır əşyalardan çıxan səs
kaq-kuq – qaz səsi
kart-kurt – barmaqların şaqqıltı səsi
tikir-tikir / takır-takır – at dırnaqlarının səsi
mañrat – bağırmaq / *müñret* – (adamı) öküz kimi böğürtmək
yaldrı – günəş, şimşək, od və s. kimi şeylərin parlaması / *yuldra* – qılinc, mücəvhər və s. əşyaların parlaması

Yaldrı / yuldra onomatopeik kökündən *yulduz* – yıldız kimi qalıcı bir isim də törəmişdir.

Türk dilinin ən qədim onomatopeik köklərindən biri də *kav / kıv / kov*-dur.

Bu nümunələrdə *ı* səsi var:

kıvı – boş (KB)¹²
kıvçak – kof, boş (KB)

Bu nümunələrdə *a* səsi var:

kavuk – kəpək (KB)
kavık / kawık – kəpək (DLT)
kavuk / kawuk – sidik kisəsi (DLT)

¹¹ DLT = Divanu Luqatit Türk. DLT-dəki nümunələr, Ercilasun – Akkoyunlu nəşrindən götürülmüşdür

¹² KB = Kutadqu Biliq. KB-dəki nümunələr, Aratın Kutadqu Biliq III indeks cildindən götürülmüşdür.

kavuk – (əmmamə, papaq) (TT)¹³

kavak – qovaq ağacı (TT)

kabak – balqabaq (TT)

Bu nümunələrdə isə *o* səsi var:

kovi / *kovi* – içi boş (DLT)

kovuk / *kovuk* – içi boş şey (DLT)

kovdak – cılız (KB)

kof – içi boş (TT)

kovuk – oyuq, boşluq (TT)

Türk dilinin qədim və yeni qaynaqlarında müşahidə edilən daxili modifikasiya (ablaut) üsulu onomatopeik sözlərlə məhdudlaşdırılmışdır. Yəni türk dili söz düzəltmədə daxili modifikasiya (ablaut) xüsusiyyətini kütləşdirmiş, bunun əvəzinə əlavə etmə üsulunu inkişaf etdirmişdir. Daxili modifikasiyanın (ablaut) onomatopeik sözlərlə məhdudlaşdırılması təkamüldəki kütləşməyə və ya funksiyasını dəyişməyə uyğun gəlir. Canlıların təkamülündə “kütləşmiş orqan”a aid bir çox nümunələr var. İnsanlarda kor bağırsağ, ağıl dişləri, quyruq sümükləri (koksiks); pinqvinlərdə uçma funksiyasını itirmiş qanadlar; bəzi ilanlarda omba sümüyü; qarahindiba bitkisinə mayalanma funksiyasını itirmiş çiçəklər kimi və s. (Bakırcı, 2021).

Son araşdırmalara görə qədim Çin dilində intonasiya yoxdur. Hecanın sonunda bir neçə samitin arxa-ərxaya gəlməsi (clusters) orta Çin dilində müxtəlif intonasiyalar kimi inkişaf etmişdir. Qədim Çin dilinin orta və müasir Çin dilindən başqa bir fərqi də böyük ölçüdə törəmə şəkilçilərinin olması idi. Sonradan bu şəkilçilər aktivliklərini itirərək atrofiyaya uğramış və qrammatik əlaqələr, söz sırası və qrammatik hissəciklərlə (particles) təmin edilmişdir... Henri Maspero da bəzi samitlərin arxa-ərxaya yığılmasının (clusters) törəmə şəkilçilərlə bağlı olduğunu düşünmüşdür (Old Chinese, Wikipedia, giriş tarixi: 29.08.2021, 12.15).

Bu o deməkdir ki, qədim Çin dilindəki törəmə şəkilçilər orta Çin dilində yox olmuş (kütləşmiş), onların yerini isə intonasiya tutmuşdur. Bunu, ilanlarda ayaqların yoxa çıxması ilə müqayisə edə bilərik. Qədim Çin dilinin kütləşmiş şəkilçiləri, bəzi ilanlarda olan omba sümüyü kimidir. Ayaqlarını itirmiş ilan bədəninə yerə görə formasını dəyişməsi də orta və müasir Çin dilindəki intonasiyalar kimidir.

Kütləşmə nümunələri ingilis dilində də var:

+*en* şəkilçisi (*children* – *uşaqlar*, *oxen* – *öküzlər*) və apofoniya (*men* – *kişilər*, *feet* – *ayaqlar*, *teeth* – *dişlər*) üsulu ilə düzəldilən cəm formaları kütləşmişdir, lakin istisna hallar da var. Bunun əksinə +*s* cəm şəkilçisi geniş yayılmışdır. İngilis dilindəki cinsiyyət bölgüsünün aradan qalxması, keçmiş zaman feili-sifətlərində (past participle) –*ed* şəkilçisi ilə düzəldilənlər istisna olmaqla, digərlərinin heç bir qayda olmadan istisnalara çevrilməsi də atrofiya nümunələridir.

¹³ TT = Türkiyə türkcəsi

Başqa dillərdən də bir çox nümunələr verilə bilər. Atrofiyaya uğramaq / küt-ləşmək və həyatda qalmaq / yenilənmə prosesi həm dillərin ilk ayrılışında, həm də sonrakı ayrılışında hər dilin öz tarixi sərgüzəstlərində olmuşdur və bu gün də fəaliyyətini davam etdirir (Darvin – Müller).

Diferensiasiya prosesində sintaksis və artıklın da təsiri olmalıdır. Obyekt-feil sırasına malik olan dillər, şəkilçi və ya suffixləri (postpositions) sondan götürür. Feil-obyekt sırasına malik dillər isə şəkilçi və söz önünü (prepositions) adətən öndən götürürlər. Artikllı dillər adətən fiil-obyekt sırasına daxildirlər. Bu sıralama-ların morfolojiyaya da təsiri olacağını və dillərin diferensiasiyasında rol oynayaca-ğını düşünürəm.

Bunu da qeyd etməliyəm. Yuxarıda sadaladığım mərhələlər bir-birindən tamamilə ayrılır. Proseslər bir-birinə qarışa bilər və növbəti mərhələdəki mövzu əvvəlki mərhələnin tərkibində də başlaya bilər. Yəqin ki, mərhələləri bir-birindən dəqiq ayırmaq mümkün deyil.

Günümüz

Homo sapiensin yaranmasından 150.000-200 000 il

keçdi. Mərkəzi Afrikada meydana çıxan homo sapiens sapiens Afrikanın digər hissələrinə və dünyanın hər yerinə yayıldı. İnsanlar, cəmiyyətlər bir-birindən uzaqlaşdıqca¹⁴ dilləri də bir-birindən ayırdı və indiki vəziyyət yarandı.

Etnoqrafların 2021-ci il məlumatlarına görə bu gün dünyada 7139 dil var. Bunların 40%-nin təhlükə altında olduğu, yəni yaxın gələcəkdə öl biləcəyi təxmin edilir. Bu günə qədər yoxa çıxan dillərin sayı da çox yüksəkdir.

Dillər bir-birindən uzaqlaşdıqca sözlər də orijinal formalarından uzaqlaşaraq tamamilə fərqli formaya gəldi və Sössür tərəfindən aşkar edilən sərbəstlik / irrasio-nallıq (arbitraire) hadisəsi ortaya çıxdı.

Dillərin bir-birindən və sözlərin orijinal formalarından uzaqlaşmasının bir çox səbəbi var. Bunların bəzilərini sadalamaq, mövcud vəziyyəti başa düşmək üçün lazımdır.

1. Coğrafi məsafə. İlk insan qəbilələri 100-150 nəfərlik kiçik qruplardan ibarətdir. Bu qruplar da bir-birindən 40-60 kilometr məsafədə yaşayırdılar. (Fischer 2010: 51). İlk ləhcələr bu yaxın qonşular arasında yaranmış olmalıdır. Daha sonra on minlərlə il ərzində insanlar bütün dünyaya yayıldılar. İcmalar arasına minlərlə kilometr məsafələr hətta, okeanlar girdi. Bunun nəticəsində də minlərlə dil və ləh-cələr yarandı. Dillər bir-birindən ayırdığı kimi sözlər də orijinal formalarından uzaqlaşdı.

2. Fonetik dəyişikliklər. Məlumdur ki, səs dəyişikliklərinin əsas səbəbi “ən az cəhd qanunu”dur. Dillərdəki fonetik hadisələrin əsas səbəbi insanların öz məqsədlərini ən az cəhd ilə, yəni səs orqanlarını ən qənaətli şəkildə işlədərək özlərini ifadə etmək istəmələridir. Bu əsas səbəblə fonologiya mütəxəssislərinə çox yaxşı məlum olan oxşarlıq, dəyişmə, səs düşməsi, törəmə, fərqlilik və s. fonetik

¹⁴ İlk insan cəmiyyətlərinin köçü üçün internetdə də mövcud olan Luigi Cavalli-Sforzanın xəritələrinə baxmaq olar.

hadisələr sözlərin səs qurluşlarının dəyişməsinə, bəzən onların tanınmaz dərəcədə bir-birindən fərqli olmasına səbəb olmuşdur. Ümumi türk dillərindəki *ayak* sözü ilə çuvaş dilindəki *ura* sözünün eyni sözün variantları olduğunu ancaq mövzunun mütəxəssisləri başa düşə bilər. Azərbaycan türkcəsində “*geçen gün*” mənasında istifadə olunan “*sırağa gün*” birləşməsi də ancaq bir türkoloq tərəfindən “*asrakı gün*” – *alttaki gün* birləşməsi ilə əlaqələndirə bilər.

3. Qrammatikləşmə (grammaticalization). Heine-Kutevada qrammatikləşmə belə izah olunur: “Qrammatikləşmə, leksik formaların (lexical form), qrammatik formalara çevrilməsi və qrammatik formaların daha çox qrammatik formalara çevrilməsi”dir (2004: 2). Bütün dillərdə qrammatikləşmə var. Mövzunu Türkiyə türkcəsi, özbəkçə, və qırğızcadan bir nümunə verməklə daha yaxşı başa düşmək olar:

Türkcə: *geliyor < gel-e yori-r – gelip yürür*

Özbəkçə: *kelyapti – geliyor < kel-e yat-ıp tur-ur – gelip yatıp duruyor*

Qırğızca: *kelet – geliyor < kel-e tur-ur – gelip duruyor*

İngilis dilindən də bir nümunə göstərək:

I am going to eat > I am gonna eat – yiyeceğim (Demirci, 2021: 132).

Bütün dil və ana dillərdə on minlərlə il ərzində davamlı qrammatikləşmə nümunələri mövcud olmuş və leksik formaları yeni sözlər yaradan morfemə çevrilmişdir. Bunlar da sözləri orjinal formalarından uzaqlaşdırmışdır.

4. Məna dəyişiklikləri. Dildə məna dəyişiklikləri də səs hadisələri qədər, hətta bəlkə də ondan daha geniş bir faktdır. Sözlər ilk yarandığı mənasından tamamilə fərqli və yeni mənalar qazana bilər və bu prosesdə ilk mənaları da tamamilə unudulmuş ola bilər. Yeni uyğur dilindən bir nümunə verə bilərik. DLT-də “*düşünmək, zənnətmək, umursamaq*” mənasında qeyd edilmiş olan *sakin* feili yeni uyğurcada *sağın* formasında və “*darıxmaq*” mənasındadır. Bir neçə nümunə də Türkiyə türkcəsindən verə bilərik. Qədim türk dilində (DLT) “*örtmək, qapamaq*” mənasındakı *yap* feili Türkiyə türkcəsində “*etmək, qılmaq*” mənasındadır. Əvvəlcə “*çağırmaq*” mənasına gələn *okı* feili qədim türkcədə (DLT) “*oxumaq*” mənasını da qazanmışdır. Müasir türk dilində isə yalnız “*oxumaq*” mənasında istifadə olunur. Ərəb qrafikasında hərfin altına qoyulan hərəkə mənasındakı “*əsrə*” sözü, Göytürk mətnlərində “*alt*” mənasını verən “*asra*” ilə eynidir. Burada mənanın daralmasını da yalnız bu mövzunun mütəxəssisləri başa düşə bilər.

5. Metaforalar. Məna dəyişikliklərinə metaforaları da əlavə etmək mümkündür. Lakin metafora anlayışı dildə ayrıca bir başlığa layiq olacaq qədər əhəmiyyətlidir. Lakof-Conson da metaforaların bütün dili əhatə etdiyini söyləyir. Doğan Aksan, metafora üçün “ifadə köçürülməsi” terminini istifadə edir və onu “sözün... işarəsi ilə başqa bir anlayış arasında çox vaxt bənzətmə yolu ilə əlaqə quraraq sözün o anlayışa ötürülməsi hadisəsi” kimi izah edir (2000: 3-183). Son əsrlərdə, hətta son min ildəki metaforalar əsas anlayışdan hələ də qopmamış ola bilər. Məsələn, türk dilində burun, boğaz kimi bədən üzvlərinin coğrafi adlar üçün istifadə edilməsi belədir. İzmir şivəsində təzə əncir üçün istifadə edilən *bardacık* metaforası da belədir. Farsçada və Azərbaycan türkcəsində “*tatlı*”, Türkiyə türkcəsində “*hoş, sevimli*” mənasında istifadə edilən “*şirin*” sözünün əsl mənası da məlumdur:

şir+in – südlü. Lakin unutmamaq olmaz ki, dillər on minlərlə ildir istifadə olunur və onların tarixlərini mətnlər vasitəsilə izləmək mümkün olmadıqda metaforalara da əl atılır. Odur ki, tarixin dərinliklərində istifadə edilmiş bir çox metafora əsas anlayışdan qopmuş ola bilər. Bu da metafora daşıyan sözlərin ilk formalarla əlaqəsinin olmaması ilə nəticələnməyə bilər.

6. Digər konseptual sahələrdən gələn sözlər. Dillərdəki bir çox söz, ilk mənası ilə əlaqəsi olmayan digər konseptual sahələrdən gəlmişdir. Mövzunu türk dilindən üç nümunə ilə izah edə bilərik. Karluk və qıpçaq yazı dillərində *yığ / cıy* formasındaki anlayış Türkiyə türkcəsində *toplan* formasındadır. *Yığ* onomatopeik bir sözə oxşayır. Açıq-aydın bilinir ki, *toplan* fərqli bir konseptual sahədən gəlmişdir; “*yuvurlak nesne*” (*yumru əşya*) mənasına gələn “*top*” anlayışından yaranmışdır. İkinci bir nümunə də türk dilindəki “*kötü*”dür. Bu anlayış demək olar ki, bütün türk ləhcələrində *yaman / caman* sözü ilə eyni mənədadır. *Kötü*, DLT-də yalnız *köti bürt – kabus* anlayışında qeyd olunur. Sözü “*pas, çil*” mənasındaki *köq* kökünə *+ti* şəkilçisi əlavə etməklə (*köq+ti > köti > kötü*) törəmiş olması mümkündür. Əgər bu doğrudursa, demək ki, Türkiyə türkcəsindəki *kötü* “*pas*” anlayışından gəlir. Üçüncü nümunə *kop* feilidir. Digər türk yazı dillərində *üzül* (qopmaq, kəsilmək) feili ilə ifadə edilən anlayış Türkiyə türkcəsində (havalanmaq, ayağa qalxmaq, (rüzgar) qopmaq, (yerdən bitki) çıxmaq) mənalarındaki *kop* (DLT) anlayışından gəlmişdir.

7. Fərqli coğrafiyaların və iqlimlərin təsiri. Yeni coğrafiya və iqlim dedikdə, yeni meteoroloji hadisələr, yeni flora və yeni fauna deyə bilərik. Bu yeni hadisələr və varlıqlar və onların təfərrüatları yeni sözlər tələb edir. Hər bir dil öz törəmə üsullarına uyğun olaraq yeni sözlər yaradır. Təbii ki, belə sözlər həm kök dillə əlaqəli ola bilməz, həm də qohum olmayan dillər arasında ortaqlaşmağa bilməz.

8. Dil münasibətləri. Bəşəriyyət tarixi müəyyən mənada köçlər tarixidir. On minlərlə il ərzində cəmiyyətlər bir yerdən başqa yerə köç edərək yeni qonşuluqlar qurmuşdurlar. Qonşuluq münasibətləri, müharibələr, ticarət, evliliklər, mədəni və dini təsirlər şəklində davam etmişdir. Bütün bunlar söz və anlayış mübadiləsinə də səbəb olmuşdur. Dillərin fərqliliyinin mühüm səbəblərindən biri də, təbii ki, bu mübadilələrdir.

Homo sapienslərin DNT-lərində bir neçə neandertal gen var. Bu, müasir insanların neandertallarla da evlilik münasibətlərinin olduğunu göstərir. Son araşdırmalardan bəziləri göstərdi ki, neandertalların da səsə əsaslanan bir dilləri varmış (Kerimoğlu, 2020: 71 vd). Demək ki, kök dildən ayrılan ilk dillərlə neandertal dillər arasında belə əlaqələr ola bilər.

Bəzi güclü təsirlər nəticəsində qarışıq (creol) dillər meydana gəlmişdir. Qarışıq dillər, hibrid (pidgin) dillərdən fərqli olaraq bir cəmiyyətin ana dilinə çevrilmiş və nəsil-dən-nəsilə ötürülən dillərdir. Eynilə digər dillər kimi onlar da öz qaydaları çərçivəsində inkişaf etməyə davam edirlər. Son dövrlərdə meydana gələn qarışıq dilləri müəyyən etmək olur. Lakin tarixin uzaq dövrlərində formalaşmış qarışıq (creol) dillər, hər hansı bir qaynaq olmadığı üçün aydın şəkildə müəyyən edilə

bilmir. Bununla belə, bu tip dillərdədəki alt (substratum) və üst (superstratum) təbəqələr bəzi ipucları verə bilər.

Mövcud dillərin müxtəlifliyini izah etmək üçün yuxarıda sadaladığım səbəblər yetərli səbəblərdir. Milyonlarla canlı növü bir-birinə bənzəmədiyi kimi, minlərlə dil də bir-birinə bənzəməyə bilər. Milyonlarla canlı təkamülün ilk addımındakı tək bir hüceyrəyə bənzəmədiyi kimi, minlərlə dildə olan milyonlarla söz də kök dilin ilk sözlərinə bənzəməz. Lakin bu bənzərsizlik, deyək ki, tırtıl, şir, insan, gül, çinar, balıq və s. bütün bu canlılar bir-birindən fərqli olsa da bu, onların eyni kökdən olmadığı mənasına gəlmir. Eləcə də dillərin və sözlərin bir-birinə və kök dilə bənzəməməsi də onların eyni kökdən olmadığı mənasına gəlməz. Canlıların təkamülü üçün normal olan diferensiaslaşma dilin təkamülü və Sössürün sərbəstlik (arbitraire) prinsipi üçün də normal hesab edilməlidir.

Elm, kök dili araşdırmağa, hətta mümkünsə onu canlandırmağa çalışır. Düşünürəm ki, kök dilə gedib çatmaq üçün də Addım nəzəriyyəsindən istifadə edilə bilər. Mərhələləri bu gündən geriyə doğru araşdıraraq və fonoloji və semantik dəyişiklikləri nəzərə alaraq homo sapiensin dünyasına gedib çıxmaq lazımdır. “Homo sapiensin dünyası” dedikdə onun səsi və beyin gücü, coğrafiyası, ətraf mühiti, şəraiti, nə etdiyi, nə istehsal etdiyi və nəyə ehtiyacı olduğu kimi ünsürləri nəzərdə tuturam. Son dövrlərdəki araşdırmalarda Homo sapiensin dünyasına tez-tez nəzər salırlar. Mən daha çox, təkamüldəki addımları vurğulamaq və araşdırmaların bu istiqamətdə intensivləşdirilməsinin vacibliyini başa salmaq istədim.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksan, D. (2000). Her Yönüyle Dil – Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Arat, R.R. (1979). Kutadqu Biliq III – indeks (Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
3. Bakırcı, Ç.M. (2021). Evrim Kuramı ve Mekanizmaları – Evrimin Temelleri ve Nasıl İşlediği Üzerine, İstanbul, Ginko Bilim.
4. Bickerton, D. (2012). Adem’in Dili – İnsan Lisanı Nasıl Yarattı – Lisan İnsanı Nasıl Yarattı (Çeviren: Mehmet Doğan), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi.
5. Comrie, B. (2005). Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi (Türkçesi: İsmail Ulutaş), Ankara, Hece Yayınları.
6. Demirci, K. (2021). Türkoloji İçin Dilbilim – Konular Kavramlar Teoriler, Ankara, Anı Yayıncılık.
7. Ercilasun, A.B. (2021). “İlk ve Ana Türkçe Çağı”, Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı (Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnoqrafya Işığında Altay Halklarının Kökeni), (Editör: Sergen Çirkin), İstanbul, Ötüken Neşriyat.
8. Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). Kaşgarlı Mahmud – Divanu Luqati’t – Giriş-Mühtir-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Fischer, St.R. (2010). Dilin Tarihi (Çeviren: Muhtesim Güvenç), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

10. Gündüzöz, S. (2004). “Arapçanın Potansiyeli: Arapçada Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme”, Marife, yıl 4, sayı 2 (Güz)
11. Harris, R., Taylor, T.J. (2018). Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları -I- / Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği (Çevirenler: Eser E. Taylan – Cem Taylan), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
12. Heine, B., Kuteva, T. (2004). Word Lexicon of Grammaticalization, Cambridge, Cambridge University Press.
13. Karahan, L. (2008). “Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni – Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler”, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara, Akçağ Yayınları.
14. Kerimoğlu, C. (2020). Neandertaller Konuşur muydu? – İnsanın ve Dilin Kökenine Bir Yolculuk, İzmir, Varyant Yayınları.
15. Kocaoğlu, T. (2004). “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler”, V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II – 20-26 Eylül 2004, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
16. Maddieson, I. (2021). “Consonant Inventories; Vowel Quality Inventories”, WALS (Erişim: 14.08.2021).
17. Magnus, M. (2001). What's in a Word? – Studies in Phonosemantics, Norwegian University of Science and Technology.
18. “Old Chinese” (erişim: 29.08.2001), Wikipedia.
19. Ruhlen, M. (2012). “Dilin Kökeni: Geçmiş ve Geleceğe Bakış” (Çeviren: Ahmet Bican Ercilasun), Dil Araştırmaları, sayı 10 (Bahar 2012), Ankara, Avrasya Yazarlar Birliği yayını.

Ахмет Биджан Эрджиласун (Турция)

Зарождение и эволюция языка: ступенчатая теория

Резюме

Данная статья написана с целью объяснения теории зарождения и эволюции языка, названной «Ступенчатая теория». В теории внимание уделяется не только зарождению языка, но и последующим этапам. Дерек Бикертон в своей работе «Adam's Tongue» («Язык Адама») задавался вопросом: «how humans made language?» («как человек создал язык?»). А ступенчатая теория в большей мере ищет ответ на вопрос о том, как развивался язык после зарождения праязыка. Согласно теории, «непосредственно после подражания» язык прошёл семь этапов. Это «преодоление временного и пространственного препятствия, создание символических слов, создание определённых значений и функций в соответствии с характером звуков (фоносемантика), количественное увеличение слов, синтаксис, появление грамматических форм, дифференциация (разделение на говоры и языки)». В статье после объяснения данных этапов и сегодняшнего состояния в восьми пунктах толкуются причины расхождения языков, удаления слов от своих первичных оригинальных форм (появление произвольной иррациональной (arbitraire) особенности). В данном исследовании отмечены также параллели между эволюцией человека и языка.

Ключевые слова: *ступенчатая теория, зарождение языка, эволюция языка, дифференциация языков, различение слов.*

Ahmet Bijan Erjilasun (Turkey)

The Origin and evolution of the language: Step Theory

Abstract

This article is written for the purpose of explaining the theory of “step theory”, named by me, on the origin and evolution of the language. The theory argues that it is necessary to focus not only on the origin of language, but also on its evolution after the birth. Derek Bickerton has asked “how humans made language?” in his book named *Adam’s Tongue*. On the other hand, the step theory seeks an answer to the question of “how was the root language evolved after the birth?” According to the theory, the language evolved through seven steps after “direct imitation”. These steps are “overcoming time and place barriers”, “the emergence of symbolic words”, “the birth of specific meanings and functions from the types of sounds (phono semantic)”, “the reproduction of words”, “word order (syntax)”, “the emergence of inflection” and “differentiation (division into dialects and languages)” respectively. Firstly, these steps and current situation are explained in the article. Furthermore, the divergence of the languages from each other and the divergence of the words from their primary forms (the emergence of arbitrariness) are explained in eight points. Parallels between human evolution and language evolution have also been drawn attention in this study.

Key words: *step theory, origin of language, language evolution, separation of languages, separation of words.*
